

Від анталка до пуделка (історична спадщина української упаковки)

Г. Маценко, к.і.н., член Спілки журналістів, м. Львів

Закінчення. Початок у № 4 (с. 60–62), 2015

Скляна упаковка

Найдавніші згадки про виробництво скла сягають середини XVI ст.: збереглися відомості про гути на західно-українських землях, зокрема в районах Старого Галича, Белза й Потелича. Вони виробляли для місцевих потреб різноманітні вироби: бокали, чарки, **пляшки**, або **фляшки**, та ін. На місці зруйнованого у 1654 р. Кременецького замку на Тернопільщині знайдено значну кількість фрагментів скляних виробів, що зберігаються в Музеї етнографії та художнього промислу у Львові. Це, зокрема, кулевидні пляшки, близькі за формою до сучасних, різних розмірів — від дрібних, місткістю близько 10 см³, до 2-літрових з довгою шийкою. Майже ціла пляшка з відломленою шийкою зберігається в Луцькому краєзнавчому музеї. Для пляшок найменшої місткості часто вживались назви **фляшочка**, **скляниця**, **пузырьок** тощо.

Із середини XVII ст. писемні джерела повідомляють про таке саме виробництво й на Чернігівщині. Підтвердженням тому є документ — указ московського царя Олексія Михайловича від 1662 р.: «...велено Калуженину, посадському человеку Ганке Луковнику в Черкаских [українських] городах купить скляницы, а те скляницы надобны в аптекарском приказе».

Пляшка звичайного розміру згадується і у П.П. Чубинського в «Працях етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край» (1874 р.): «А вчини ж мені ласку, передай козаку меду-вина фляшку».

Про скляні пляшечки для рідких ліків знаходимо згадку й у творі Т. Шевченка «Наймичка» (1844 р.): «После полудня зашел на хутор венгерец с разными кроплями. Лукія спросила: «А есть у тебя лекарство, чтобы от всяких болезней ребенку помагало?». — «О, как же!», и он раскрыл свою коробку, показывая ей пузырек за пузырьком с разноцветною жидкостью. «Вот эта от зуба, эта — голова, эта — лихорадка...» [1].

Скляні пляшки в Україні, як і в решті країн Європи у XV–XIX ст., використовували для упаковки і транспортування алкогольних напоїв, різних олій, оцту, соусів, маринадів, солінь, лікарських засобів і навіть для сипучих речовин — тютюну, маку тощо. На базі колекції тари, що зберігається в Центрі археології Києва, можна уявити їхні найпопулярніші споживчі категорії від XVIII до початку XX ст.

Часто на винних пляшках ставили клейма у вигляді скляного медальйона на плечовій частині. Відомо понад 200 різних поміток Російської імперії (найперша — 1801 р.), хоча ще 1744 р. було видано указ про обов'язкове зазначення в клеймі об'єму посудини, наприклад: «пляшка», «півпляшка», «штоф», «півкварта». Утім, 1852 р. ці вироби звільнили від обов'язкового маркування на склі. Причиною тому, вочевидь, став розвиток літографії. Усі дані щодо літражу та виробника напою містилися відтак на паперовій етикетці, або ж, як її тоді іменували, ярлику.

До речі, чи найбільше був розповсюджений **штоф** — посудина для міцних

спиртних напоїв зазвичай місткістю в 1 штоф (1/10 відра, 1,23 л). Виготовлялись штофи із зеленого скла й мали присадкувату, 4-гранну форму з короткою шийкою, яка закривалась корком.

У Східній Галичині діяли австро-угорські декрети, за якими ті виробники, кому надано відповідне урядове право, могли до власного прізвища додавати слова «її цісарсько-королівська вітчизняна фабрика» й зображення урядового орла. Відомий фабрикант алкогольних напоїв у Львові Леопольд Бачевський у 1810 р. був удостоєний такої честі, й відтоді орел прикрашав його пляшки та етикетки.

Що ж до найстаріших наповнених вином пляшок, то рекордсменами є кілька експонатів у колекції ВО «Масандра»: іспанське вино «Херес де ла Фронтера» врожаю 1775 р., «Мадера Рибера Секкі» 1837 р. та французький «Мускат Люнель» 1848 р. Найстаріші вітчизняні вина — пляшки «Мускат рожевий Магарач» 1836 р. та «Сьоме небо» 1880 р. з колекції князя Л.С. Голіцина — зберігаються у Кримському інституті «Магарач».

Наприкінці XIX ст. суттєво зростає кількість пляшок, призначених для мінеральних вод. Наприклад, кияни заповзлялися активніше дбати про своє здоров'я. А ось і етикетки на таких пляшках: «Иск. Минер. Вода Э. Неметти Киевъ», «Завед. Искусств. Мин. Водъ. Гойеръ и Редлихъ въ Москвъ», «Лимонадъ Добровольскаго» та ще кілька назв, у яких фігурує назва зельтерської води (рис. 1).

Одним із найцікавіших екземплярів, що зберігся до нашого часу, є пляшка типу «Гамільтон» лимоноподібної форми, яку винайшов 1809 р. Вільям Гамільтон. Масово на терени Російської імперії вона потрапила під час Кримської кампанії 1853–1856 рр. з

англійським корпусом. Пізніше цю форму почали копіювати багато місцевих виробників.

За царя Миколи II у Російській імперії було прийнято офіційний циркуляр щодо скляного посуду, згідно з яким кожен «заводчик повинен у зручному для нього місці ставити клеймо, в якому повинен був означати своє ім'я та прізвище бодай початковими літерами, місцезнаходження заводу і рік вичинки». Зображення російського орла на пляшці означало найвищу державну нагороду за перемогу на черговій виставці, яку відзначала своїм відвідуванням царська сім'я. Під орлом, за положенням про державну геральдику, вказувався рік нагородження фірми державним гербом.

Варто зазначити, що саме з цим видом упаковки пов'язане й **перше рекламне оголошення в українській пресі**. Львівська газета «Зоря галицька» у 1849 р. вмістила «Донесення лікарське Викентія Крайбика, магістра медицини, хірургії і бабництва», який пропонував «бальсам «Неохибне средство» на всякій біль... Желаящим посилається каждому із села почтою в опечатованих фляшочках и с відтисненою приписью употребления».

Необхідно також наголосити на маркуванні як засобі боротьби з підробками. У київському «готичному будинку» біля Золотих воріт, що зберігся до наших днів, у XIX ст. торгували славетним червоним вином з маєткою барона Максима Штейнгеля. Елітні й дорогі вина підробляли, тому барон неодноразово попереджував киян «не обмежуватися тільки назвою фірми на пляшці, але й звертати увагу на пляшковий ярлик та штемпель на капсулі» [2].

Своєрідним апофеозом пляшкової реклами стала неперевершена рекламна акція відомої фабрики горілчаних напоїв Л. Бачевського у Львові. Під час Східного ярмарку була збудована вежа заввишки понад 20 м з безлічі пляшок, наповнених різнокольоровими рідинами. Цей блікфанг вражав усіх, навіть славетний письменник-фантаст Станіслав Лем, згадуючи про своє дитинство, писав: «Взимку і влітку панувала над парком вежа Бачевського, яка зкладалася з

Рис. 1. Скляні пляшки для мінеральної води

безлічі пляшок, наповнених різнокольоровими напоями. Мене цікавило — справжній там лікер, чи лишень кольорова вода, та я ніколи про це не дізнався» [3].

У другій половині XIX ст. з'явилась й така специфічна упаковка невеликого розміру, як **флакони**, призначена, насамперед, для парфюмерних та фармацевтичних рідин. Львівський аптекар Яків Брайзер пропонував у пресі «Воду до уст проф. Страского — флакон: 1 зол. ав., Сируп Ragliano (ориг.) — флакон: 1 зл. 10 кр.» [4]. У тому ж номері часопису цукерня М. Костецького рекламувала «флакони до подорожи, наповнені ликерами французкими и горівками власного виробу».

У першій чверті XIX ст. розпочалося промислове застосування скляної **банки**. Одеський промисловець і громадський діяч, почесний громадянин міста Антон Дубінін започаткував варення риби в олії та її продаж у закритих скляних банках поруч зі свіжою рибою. Накопичивши капітал, він 1835 р. відкрив власну фірму «А.К. Дубінін» та її перший магазин.

Металева упаковка

Досить розповсюдженими за Нового часу в Україні були олов'яні **пляшки** для різних напоїв. Таку пляшку з горілкою було надіслано Б. Хмельницьким шведському послу Гільдебрандту, коли він у 1656 р. приїхав до Чигирини. Аналогічна пляшка, датована 1717 р., зберігається у Львівському історичному музеї. Її висота — 28 см, діаметр дна — 16 см, має форму 6-гранної призми, горловину з різьбою, на яку нагвинчено круглу накривку. Бокові грані прикрашені рослинним орнаментом, серед якого картуш з літерами А.Р. і датою [5].

У другій половині XIX ст. одесит Варфоломій Дубінін, продовжуючи батьківську справу, вдосконалив діяльність фірми «А.К. Дубінін», впроваджуючи нові технології. Так з'явилась бляшана **банка**. Як і попередні іноземні фірми, його фабрика у 1870-х рр. розпочала виготовляти рибні консерви у бляшаній упаковці. Справи йшли настільки успішно, що 1889 р. В. Дубінін спільно з московським купцем П. Расторгуєвим

Рис. 2. Рекламний плакат 1910 р.

Рис. 3. Бляшана коробка

Рис. 4. Рекламний плакат та срібна упаковка Торгового Дому братів Крохмальникових

заснував товариство, удостоєне права застосування на упаковці державного герба. На початку 1890-х рр. «Вестник рыбопромышленности» писав про його продукти: «Прочные изящные жестянки из русской жести, открывающиеся при помощи ключа, не уступают французским...». А «Одесский вестник» зазначав, що порівняно з французькими сардинами ціна одеських виробів на 25–30 % нижча.

Вершини популярності фірма Дубініних досягла у 1910 р. на художньо-промисловій виставці в Одесі. Крім золотої медалі, вона отримала високе звання постачальника імператорського двору. Для тієї виставки було виготовлено рекламний плакат з видом павільйону і банкою, транспортованою аеропланом (рис. 2).

Гідну конкуренцію В. Дубініну склали його країни – одесити брати Крохмальникови, які пакували свою продукцію (цукерки, печиво і пряники) здебільшого у бляшані **коробки** – бонбоньєрки різного розміру і фасону, що як такі були витворами мистецтва (рис. 3). Спочатку вони замовляли упаковку на заводі бляшаних виробів «Жако», а з розширенням виробництва і для боротьби з підробками відкрили власний цех.

Харківський купець Дмитро Кромський, власник однієї з перших місцевих кондитерських фабрик, у 1890-х рр. був відомий і як виробник напрочуд смачного желе, що продавалось у невеликих бляшаних **коробочках** яскраво-бордового кольору з золотавими літерами прізвища й вензелем власника, які просто зачаровували покупців.

Наприкінці XIX ст. у Харкові з'явилась велика кондитерська фабрика товариства «Жорж Борман», чий широко відомі бляшані **скриньки** для наборів з печивом й досі є неперевершеними за майстерністю їх виконання.

І, нарешті, коробочки були не тільки зі звичайної бляхи, а й... з дорогоцінного металу. Вже згадані брати Крохмальникови для найдорожчих сортів печива, шоколаду й тортів використовували відповідну дорогоцінну упаковку – срібну (рис. 4).

Паперова та картонна упаковки

Коробка з цупкого паперу набула широкого розповсюдження з розвитком сірникової промисловості. Зокрема, у Львові у середині XIX ст. було створено дві великі сірникові фабрики, засновані купцями Фрідріхом Фаустом і Йосифом Фіхною, кожна з них виготовляла по 1,5 млн коробок сірників за рік [6].

Естафету підхопили кондитери. Наприкінці XIX ст. харківський кондитер Іван Романенко спеціалізувався на виробництві тістечок і тортів. До речі, у нього можна було замовити торт за 3–4 год. до призначеного терміну. Величезні картонні коробки тортів нагадували старовинні замки і транспортувалися на спеціальних дерев'яних талях.

А ось його землянин Іван Муравйов використовував менш витратну, але не менш ефектну упаковку, розширив на своїй фабриці асортимент до 70 найменувань і першим задіяв рознощиків, які доставляли постійним покупцям кондитерські вироби додому. Серед його упаковок особливо вирізнялись картонні й паперові **конверти**. У кожному з них було вирізано віконце, з якого виглядали пряники, печиво, халва, рулетики, пастилки, зачаровуючи покупця.

Поштовхом для широкого розповсюдження **обгортки** став розвиток кондитерської промисловості. Торговий дім «Брати Крохмальникови» приділяв обгорткам цукерок, що продавались на вагу, неабияку увагу. Обгортки були яскравими і з цікавими сюжетами, зокрема жінки різних країн світу. 1900 р. Крохмальникови отримали дозвіл на встановлення в місті «автоматичних апаратів для продажу цукерок». За спогадами сучасника, «така неординарна подія сколихнула усе місто: кидав монетку, натискав кнопку й отримував видану чудо-скринькою шоколадку у яскравій обгортці!». Слід зазначити, що до 1917 р. інформацію на обгортках для цукерок у Південно-Західному краї подавали російською або французькою мовами. Натомість першою етикеткою з назвою українською мовою, вірогідно, була обгортка для цукерки «Гая» від київської фабрики «Перша україн-

Рис. 5. Торгова марка крайового молочарського союзу «Маслосоюз»

ська цукерня «Спілка», що з'явилась наприкінці 1918 р. Центральний малюнок обгортки – портрет дівчини на тлі червоної 4-кутної зірки (ромб). Відкриту шию дівчини оздоблюють два разки яскравого намиста (коралі) у формі ромба, а вуха прикрашають підвіски з рослинним орнаментом. Малюнок свідчить про «буржуазну панночку», а не комунарку в хустинці як типове зображення періоду українізації [7].

Минуло кілька десятиліть – і українські солодощі перетнули океан. Як писала львівська преса, місцева «фабрика солодоців «Фортуна Нова» до свят Миколая і Різдва Христового спорядила до Нью-Йорку багаті транспортні, які можуть вдоволити найбільше вибагливу публіку так під оглядом смаку, так і вигляду товарів: знамениті помадки з різними начинками, в прекрасних **пуделочках**, прикрашених українськими малюнками» [8].

Про значну увагу до графічного оформлення фірмових упаковок виробів фабрики «Фортуна Нова» свідчить й те, що фабрика запрошувала з цією метою відомих художників, серед яких – Новаківський, Ковжун, Гординський, Левицький та ін. «Тут також виробляли цілу серію шоколадок під назвою «Солодка історія України», де кожна шоколадка мала на обгортці портрет одного з наших володарів, починаючи від Володимира Великого й аж до останнього гетьмана. Це був досить вдалий спосіб навчати дітей історії» [9].

Про те, що упаковка була різноманітною для будь-якого споживача, свідчила продукція Крайового молочарського союзу «Маслосоюз», заснованого в Галичині у 1907 р. Ось як цей виробник представляв власну продук-

цію на одній з виставок: «Масло уложене тут окремо. Його різні форми свідчать про різні вимоги консументів. Від того теж різне опаккування – інше для Берліна, інше для Лондону, а ще інше для Відня і Праги. В краю, а переважно в склепах Маслосоюзу (їх під цю пору 14!) збуваються в великій кількості масло в ¼ кг, опаквані знамною і законом схороненою марки (М.С. і чотирилист конюшини)» [10] (рис. 5). У 1930-х рр. у Львові у зв'язку з дефіцитом ниток для шиття було організовано власне виробництво. «Нитки, які виробляли українські кооператори, коштували дешевше, мали ліпшу якість і до того ж продавались на акуратних **котушках** із написом «ЦС» («Центросоюз») [11].

Про сірники вже згадано вище, а тепер – про цигарки. Харківський художник Василь Єрмилов у середині 1920-х рр. розробив серію проектів оформлення коробок для цигарок. Від оформлення революційних плакатів та агітпоїздів він перейшов до створення промислової графіки. Цигарки «Серп і молот», «Ленін», «Ілліч» мали лежати в кишнях свідомих пролетарів. Невідомо, кому спало на думку таким чином «наблизити» вождя до народу, але художник сумлінно виконав соцзамовлення, дотримуючись логіки художньої форми. Він уписує у червоний квадрат коробки дугу серпа і розташовує на цій дузі напис «Серп і молот»; охоплює червону кулю чорним зигзагом з написом «Ілліч»; установлює рублений шрифт слова «Ленін» на ступінчасту піраміду, що виростає зі слів «Октябрь» та «СССР». Отже, для художника масштаб проекту не відігравав значної ролі – і велике, і мале він творив у монументальному ключі [12].

І, нарешті, близько 1910 р. у Росії відкрили відділи посилочної торгівлі у великих універмагах Москви, Санкт-Петербурга та навіть в одеському «Петрококкі». Для посилок використовувалась дерев'яна, картонна і, що стало новинкою, **фанерна** тара.

Література

1. Шевченко Т. Твори: в 3 т. – К., 1963. – Т. 2. – С. 75–76.
2. Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины. – К., 2002. – С. 77.
3. Охріменко Ю. Повчимося у Бачевського // Високий замок. – 1999. – 13 вер.
4. Діло. – 1880. – 1(13) січня.
5. Станчак Я. Вироби львівського цеху бляхарів у фондовій збірці Львівського історичного музею // Наук. зап. Львів. іст. музей. Вип. XII. – Львів, 1998. – С. 52.
6. Кісь Я.П. Промисловість Львова у період феодалізму. – Львів, 1968. – С. 178.
7. Пещерецько П. З історії першої української кондитерської обгортки (етикетки) // Київ. «Скарбниця документальної пам'яті». Вип. 3. – К., 2011. – С. 25–26.
8. Жіноча доля. – 1935. – № 43.
9. Різник Л., Миколюк М. Місія «Світоча». – Львів, 2000. – С. 38.
10. Мудрик А. Маслосоюз на Хліборобській Виставі в Стрию, 1927 // Кооперативне молочарство. – Львів, 1927. – № 11. – С. 5.
11. Струк З. Організація української кооперації на західноукраїнських землях у міжвоєнний період (1921–1939 рр.). – Львів, 2000. – С. 105–106.
12. Лагутенко О. Українська графіка першої третини ХХ ст. – К., 2006. – С. 128. *Ж*